

Anatol Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937.*
Rejon skazany na likwidację, Instytut Pamięci Narodowej,
Warszawa 2021, ss. 224
(Zdzisław J. Winnicki)

Anatol Wieliki (biał. Wialiki) – docent Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego¹ oraz pracownik Narodowego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku, jest znakomitym, źródłowym badaczem wszechstronnej problematyki dotyczącej mniejszości polskiej w przedwojennej BSRR, a także zagadnień związanych z ewakuacją (repatriacją) Polaków z powojennej BSRR (ZSRR). Temu ostatniemu problemowi poświęcił dwie znakomite monografie. Aktywnie uczestniczy w polsko-białoruskim dyskursie naukowym.

Recenzowana pozycja odnosi się do kwestii generalnie znanej polskim badaczom problematyki, ma jednak nad nimi tę przewagę, że jest oparta o źródła, do jakich polscy badacze nie mieli dotychczas tak szczegółowego dostępu. Dotyczy to w szczególności II i III części recenzowanej rozprawy.

Praca poza Wstępem (ss. 5) i Zakończeniem (ss. 4) podzielona jest na trzy części: Dwie pierwsze odnoszą się do statusu Polaków w BSRR i okoliczności utworzenia Dzierżyńskiego Polskiego Rejonu Narodowościowego w Kojdanowie/Dzierżyńsku, trzecia traktuje o przyczynach oraz etapach likwidacji Pol-Rejonu.

Źródła i literatura: Do części opisowej dołączony jest wykaz źródeł i materiałów. Źródła i literatura przedmiotu to łącznie 32 pozycje, w tym merytoryczne zespoły akt z Archiwum Historycznego Obwodu Mińskiego oraz Narodowego Archiwum Republiki Białoruś [dawne Centralne Archiwum Państwowe Rewolucji Październikowej i dawne Archiwum Komunistycznej Partii Białorusi, CGAOR], obejmujące protokoły posiedzeń Biura i Sekretariatu Dzierżyńskiego Komitetu Rejonowego KPB oraz Zjazdów KPB i posiedzeń Biura i Sekretariatu partii, Centralnego Komitetu Wykonawczego (rządu) BSRR, Sądu Najwyższego i Komisji Narodowościowej CKW BSRR. Dalej, Autor przywołuje prasę sowiecką, w tym czasopismo „Zwiezda” za lata 1925-1937, „Prawda” – 1937, „Raboczij” – 1937, „Sowietskaja Biełorussija” – 1925-1937 i „Bolszewik Biełarusi” – 1932. Od razu nadmieniamy jako ważną konstatację: Wieliki w ogóle nie wykazuje niezwykle ważnego źródła prasowego, jakim były czasopisma polskojęzyczne, takie jak:

¹ W 2021 r. Anatol Wieliki został zwolniony z pracy na Białoruskim Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym bez podania powodu.

„Orka”, „Młot” i „Szturmowiec Dzierżyńszczyzny”. Są to niezwykle cenne źródła, zarówno do oceny polityki sowieckiej oraz do działalności, nie tylko Pol-Rejonu, ale także wszystkich 41 Pol-sowieców w BSRR. Niniejsze spostrzeżenie o braku wykorzystania tej prasy uznajemy za poważny mankament, zarówno w odniesieniu do opisu okoliczności powołania/rozwiązania Pol-Rejonu, ale także – na co zwrócimy uwagę dalej – faktycznego funkcjonowania tych narodowościowych, sowieckich jednostek administracji polskojęzycznej².

„Literatura” jaką wykazuje Autor to zarówno monografie, jak i artykuły/studia rosyjsko-, teksty prasowe rosyjsko-, białorusko- i polskojęzyczne, które Wielki uwzględnił w swoich badaniach. Jest to faktycznie podstawowa, lecz w ogóle obiektywnie niezbyt liczna literatura przedmiotu. Wielki nie uwzględnił – jak subiektywnie zauważamy – praktycznie jedyne w polskiej literaturze merytorycznego studium autorstwa recenzenta³. W wykazie literatury brak także ważnej pozycji (zwłaszcza dla części I i II opracowania): Jewgienij Gorelik, *Kuropaty. Polski ślad* (Warszawa 1996). Nie jest to zarzut bezwzględny (prasa, literatura), gdyż Wielki skupił się w merytorycznej części recenzowanej rozprawy na formalno-prawnych i politycznych przesłankach utworzenia, a następnie rozwiązania Pol-Rejonu. W tym kontekście dla podjętej tematyki, zestaw źródeł i literatury należy uznać za wystarczający dla opisu oraz formułowania tez.

Odnośnie do struktury (konstrukcji) pracy: Zacząć trzeba od tytułu. Wydaje się zbyt wąski i w brzmieniu, publicystyczny w odniesieniu do całości pracy, gdyż do rozdziału trzeciego, w części II (niemal połowa merytorycznego tekstu) Autor prezentuje – jego zdaniem – najważniejsze zagadnienia tzw. *polskiej kwestii w BSRR*, takie jak: kwestia sowietyzacji ludności polskiej, liczba tej ludności i metody określania jej narodowości (Polacy czy Białorusini-katolicy), udział Polaków w partyjnej nomenklaturze BSRR, rola Biura Polskiego przy Centralnym Komitecie KPB oraz tak nazwane przez A. Wielkiego sprawy *reakcyjnego wpływu Watykanu, problem polskich obszarników, czy wpływ tzw. jubileologii* na status (stosunek do) polskiej mniejszości w sowieckiej Białorusi. *Nota bene* Autor często używa niedookreślonego pojęcia „Białoruś”. Naszym zdaniem jest to niewłaściwe z co najmniej dwu powodów: po pierwsze, sugeruje istnienie faktycznej państwowości, a po drugie, jest niekoherentne z poglądami większości piśmiennictwa bia-

² Wypada także podkreślić, że o ile spotykamy w literaturze przedmiotu wzmianki o Dzierżyńszczyźnie, to pozostałe 31 *Pol-sowiecy* w BSRR, ich dzieje w opisie naukowym, tak polskim, jak i białoruskim, praktycznie nie istnieją. Badanie tej problematyki to ważny postulat badawczy.

³ Z.J. Winnicki, *Szkice Kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSSR. Stan badań problematyki. Uwagi o genezie oraz przesłankach funkcjonowania*, Wydawnictwo Gajt, Wrocław 2005, ss. 127. Tłumaczenie książki na język rosyjski: З.Ю. Винницки, *Койдановский польский национальный район в БССР. Заметки о предпосылках образования и функционирования. Состояние исследований проблемы*, Издательский Дом Нева, Санкт-Петербург 2006, ss. 120.

łoruskiego, które poza Białorusią sowiecką operuje też pojęciem tzw. Zachodniej Białorusi. Z punktu widzenia realiów politycznych w latach 1919–1939 naszym zdaniem nie było Białorusi, była Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka (Sowiecka), tj. BSRR.

W omawianych rozdziałach części I niewątpliwie ważnymi są ustalenia badawcze odnośnie do zagadnień tożsamości narodowej „Polaków” w BSRR, polsko-narodowej nomenklatury partyjnej oraz działalności Polskiego Biura przy KC KPB. Jak wynika z zaprezentowanych ustaleń „kwestia polska” była niezwykle ważna w polityce sowieckiej Białorusi, przyczyniając się do powstania Pol-Rejonu, gdyż – jak słusznie dowodzi Wielki – miała oddziaływać na nastroje rewolucyjne w Polsce, a w perspektywie wychować kadry dla przyszłej Polskiej Republiki Rad. Jak dowodnie wykazuje dalej (w części III), krach polskiego eksperymentu w BSRR wiązał się z uznaniem przez centralne władze sowieckie, że rewolucja w Polsce nie wybuchnie, a zatem wspomniane kadry są niepotrzebne, zaś istnienie świadomych narodowo Polaków może zagrozić bezpieczeństwu sowieckim w przypadku ewentualnej wojny z Polską.

W części II niewątpliwie ważnymi są ustalenia rozdziału czwartego, opisującego okoliczności podjęcia decyzji politycznych związanych z powoływaniem kolejnych Pol-sowieckich, łączenia ich w jeden rejon i wreszcie samo podjęcie decyzji o utworzeniu Pol-Rejonu w roku 1932. Dwa rozdziały tej części wydają się niewłaściwie ujęte i być może niepotrzebne. W szczególności dotyczy to małego rozdziału o „reakcyjnym wpływie Watykanu”. Mowa w nim o procesach duchownych polskich w Mińsku, przy czym Autor opiera swe ustalenia niemal wyłącznie o sprawozdania prasowe („Zwiewda”). Czynnikiem zwalczania Kościoła traktowanego tam wówczas (i częściowo obecnie) jako Kościół polski, miało znacznie szerszy zasięg aniżeli tylko wspomniane procesy (tu: na tle konfiskaty tzw. kościelnych kosztowności). Literatura polska (zwłaszcza dorobek ks. prof. Romana Dzwonkowskiego) są w Polsce dobrze opracowane, *nota bene* Wielki nie wykazuje tego dorobku w swym zestawieniu literatury. Należałoby poszerzyć te kwestie (wyznaniowe) o Dzierżyńszczyznę lub w ogóle zrezygnować z tego rozdziału, włączając kwestię jako sygnalizację badawczą do części I. Podobnie niekoherentny jest rozdział o „obszarnikach polskich”. Wprawdzie – jak podkreśla Autor – nazewnictwo wspomnianych *operacji* nie odpowiadało istocie rzeczy, ale opisuje owe represje wskazując na nieznaną w literaturze polskiej fakt wysyłania „rodzin obszarnicznych” z całej „Białorusi” do specjalnie wydzielonych obwodów ZSRR, ale – co trzeba podkreślić – mylone jest tutaj pojęcie np. ziemianin („obszarnik”) z liczną na ówczesnej Mińszczyźnie szlachtą zagrodową (zaściankową). Żadnych obszarników (ziemian) od 1921 r. na sowieckiej Białorusi nie było. Zostali wymordowani, aresztowani, a w większości emigrowali do Polski. I ten rozdział (drugi w części II) należałoby połączyć z wielokrotnie opisywaną przez Wielkiego kwestią kolektywizacji, a także „walki z kułactwem”. Podobnie należałoby

postąpić (technicznie) z rozdziałem o tak tu nazwanej „Jubileologii”. Ciekawa sekwencja opisująca ideologiczne święta w BSRR, gdzie za jedno z najważniejszych zaliczano datę 11 VII, czyli dzień wyzwolenia Mińska od „Białopolaków” w roku 1920. Jak zaznacza Autor, święto aż do XV rocznicy miało charakter niezwykle dynamiczny, obchodzony hucznie i podniosłe, zanikło w roku 1935, gdy nastał kult jednostki. Niemniej samo święto jednoznacznie antypolskie – jak zaznacza Wieliki – wpływało na takie antypolskie nastroje w stosunku do Polaków obywateli BSRR.

Konkludując, zdaniem recenzenta zagadnienie „wyznaniowe” (rozdział pierwszy części II) należałoby rozszerzyć o parafie Dzierżyńszczyzny, a obie części połączyć w jedną pod wspólnym tytułem w istniejącej części I. Natomiast rozdział czwarty włączyć jako merytorycznie właściwy do części III, traktującej o formalnych uwarunkowaniach powołania a następnie likwidacji Dzierżyńszczyzny, postępującej już od roku 1934, po ostateczne rozwiązanie w roku 1937 w nieoderwanym związku z początkiem „Operacji polskiej w BSRR”.

Zatem wymieniony rozdział, poprzedzający ostatnią część pracy, zawiera ważne informacje oraz właściwą interpretację zdarzeń związanych najpierw z organizacją („polonizacją” – ZJW) pierwszych Pol-sielsowietów oraz wzmianek o ewentualnym utworzeniu Pol-rejonów w strefie przygranicznej z Polską. Chodziło o rejon kojanowski na południowy zachód od Mińska oraz/lub pleszczeńicki na północny zachód od stolicy BSRR. Wieliki wspomina także o kolejnym brany pod uwagę rejonie, przygranicznej Uzdzie (rejon uzdzieński). Jak wiemy, zrealizowano koncepcję kojanowską.

Opis etapów „przyłączania” gmin, uzasadnienie powodów, dane o stosunkach narodowościowych, narady partyjno-rządowe, propaganda pro-rejonowa w sowieckiej prasie białoruskiej, wiadomości o personaliach członków aparatu kierowanego do pracy w Pol-Rejonie, informacje o przeorganizowywaniu szkół w „polskie” to bardzo ważne ustalenia Autora. Podkreślmy, dokonane głównie na podstawie źródłowej a wspomagane tekstami prasy sowieckiej. Interesującą kwestią, jaką podnosi przy tym Wieliki, był spór o tożsamość narodową mieszkańców Pol-Rejonu. Jednym z argumentów dla utworzenia jednostki było takie połączenie sąsiednich gmin (Siel-sowietów), które dawało łącznie 49,41% ludności polskiej. W momencie podejmowania decyzji o likwidacji, dane miały wyglądać tak: ok. 30% miejscowych Polaków. Autor zdecydowanie opowiada się za nieprawdopodobnością pierwszej z liczb, podobnie jak w części I książki uważa za nieprawdopodobne by w BSRR mieszkało – według różnych źródeł (w tym nieujawnionych urzędowych) – od 200 do ok. 300 tys. Polaków. Dane oficjalnych ujawnionych spisów sowieckich pokazywały: 97,5 tys. w 1926 r., 119,9 tys. w 1937 r. (ale 58,4 tys. w roku 1939). Píše wprawdzie o oczywistych fałszerstwach oraz ukrywaniu narodowości przez Polaków, ale zaznacza także „sztuczne” zawyżanie – jego zdaniem – dla celów utworzenia Pol-Rejonu. Sam szacunku własnego nie

podaje. Teza wpisuje się w dominujący na współczesnej Białorusi trend o sztucznej liczbie Polaków, traktowanych w pierwszej kolejności jako tzw. Białorusini-katolicy. Pamiętać należy, iż do 1924 r. BSRR łącznie liczyła ok. 1,5 mln ludności różnych narodowości. Na tym tle, w tym miejscu recenzowanej pracy (później także), podkreślamy, iż Wielki ponownie określa jako sztuczny, *stricte* polityczny zamysł tworzenia Dzierżyńszczyzny w charakterze rejonu *polskiego*, biorąc pod uwagę rzeczywistą liczbę tamtejszej ludności polskiej.

Rozdział zawiera cenne informacje źródłowe o procedurze podejmowania decyzji, planach i efektach polonizacji jednostek i szkół rejonu. Wskazuje, że niezależnie od tego trwał system represji, zsyłek oraz brutalnej kolektywizacji, zakończonej ostatecznie w roku 1932.

Ważnym ustaleniem zawartym w rozdziale trzecim tej części pracy jest udo- wodniona przez Autora teza (odmiennie od dominujących polskich i białoruskich opracowań), o tym że działania zmierzające do likwidacji dopiero co powołanego rejonu narodowościowego, niezależnie od trwających od lat represji o podłożu przede wszystkim narodowościowym, zaczęły się – nie jak się powszechnie uważa w roku 1937, co związane jest z „Operacją polską” – a już w roku 1934. Odtworzenie tego procesu to ważki wkład Wielkiego w wyjaśnienie formalnych okoliczności, zarówno przyczyn powołania, jak i likwidacji ze wskazaniem na środki i ich uzasadnianie, w tym przede wszystkim rzekomym opanowaniem rejonu przez „polskich nacjonalistów”, „faszystów”, „szpiegów”, „szkodników” i „współpracowników polskiego wywiadu”.

Proces likwidacji Pol-Rejonu Wielki przedstawił i przeanalizował w III merytorycznej części opracowania. Za główny powód podał intencje Moskwy sygnalizowane wyżej. Zaczęło się w tej mierze od kwestionowania deklaracji narodowościowych oraz likwidacji polskojęzycznych szkół i wspomnianego już poszukiwania „polskich szpiegów i szkodników”. Autor wskazuje na skoncentrowany prasowy atak propagandowy, inicjowanie „skarg Białorusinów” na rzekomą polonizację, specjalne narady w rejonie i poszczególnych siel-sowietach. Ukazanie metod przygotowawczych dla podjęcia decyzji likwidacyjnej to kolejny ważny zestaw ustaleń, oparty także o przedstawione szczegółowo dokumenty narad partyjnych i rządowych na wszystkich szczeblach zarządzania BSRR. Wskazuje to na szeroko zakrojone represje, w tym aresztowanie praktycznie wszystkich aktywistów partyjnych i administracyjnych rejonu. Szkoda, że Autor nie nawiązał do całościowej akcji antypolskiej w republice. Jak już zaznaczaliśmy, ostatni rozdział części II i cała III część pracy, to źródłowe przedstawienie formalnych okoliczności, tak powołania, jak i likwidacji Dzierżyńszczyzny. Zaskakuje sprawność propagandowa oraz administracyjno-represyjna podjętych działań. To kolejne ważne i nowatorskie prezentacje oraz ustalenia badawcze przedmiotu. Zagadnienia te Wielki podsumowuje w Zakończeniu. Z dziwną konsekwencją podkreśla polityczną sztuczność, a wręcz *niczym nieuzasadnione utworzenie Pol-Rejonu z racji*

wielokrotnie kwestionowanego przezeń stanu liczebnościowego tamtejszych Polaków. Na ten aspekt interpretacyjny Autora zwracamy wielokrotnie uwagę w niniejszej recenzji. Spotka się to zapewne z podobną dyskusją/krytyką polskich badaczy problemu. Brakiem wydaje się także niepowiązanie polityki wobec rejonu z ogólnym kierunkiem polityki „antykołchozycznej” w ZSRR na rzecz rusyfikacji w związku z nową *stalinowską* konstytucją ZSRR z 1936 r. Szkoda też, że nie znajdujemy w omawianym tekście odzwierciedlenia tych przedsięwzięć w sowieckiej prasie polskojęzycznej, ale tę – jak to już wskazywaliśmy – Autor pominął całkowicie, co uznajemy za wadę opracowania. Niemniej – jak zaznaczono – ustalenia mają generalnie charakter źródłowy i nowatorski. Do tych uwag uważamy za właściwe dodać zastrzeżenie-wniosek: o ile Wielki niezwykle dokładnie przedstawił formalno-polityczne uwarunkowania tworzenia oraz likwidacji rejonu, o tyle nie znajdujemy praktycznie żadnych informacji o realnym funkcjonowaniu tej *polsko-sowieckiej autonomii terytorialnej*. Chodzi nam tutaj w szczególności o metody pracy ideologicznej w kołchozach, fabrykach i szkołach, domach kultury, o metody sowietyzacji, ateizacji i propagowania tzw. kultury proletariackiej. Nie poznaliśmy programów szkolnych oraz treści intensywnie wpajanych za pomocą prasy rejonowej (tu: „Szturmowiec Dzierżyńszczyzny”⁴).

Do merytorycznych części informacyjno-analitycznych rozprawy dołączono bardzo obszerny wybór „Dokumentów i materiałów”. Dokumenty i materiały to uszeregowane chronologicznie (lata 1928-1937) artykuły prasowe, dokumenty partyjne (centralne, okręgowe/obwodowe i rejonowe), w tym w szczególności protokoły posiedzeń instytucji partyjnych i administracyjnych (*sowieckich*) – wszystkie związane z problematyką tworzenia a następnie likwidacji Pol-Rejonu. Trzeba zaznaczyć, iż dokumenty te wielokrotnie i dosyć obszernie cytowane są i omawiane w merytorycznej części monografii. Stawia to pod pewnym znakiem zapytania konieczność tak obszernego ich załączania. Fakt, iż są to odpisy oryginalnych dokumentów przemawia za. Ale w kontekście poprzedniego stwierdzenia sądzimy, iż wystarczyłoby pozostawienie wyłącznie najważniejszych (archiwalnych) dokumentów, takich jak wspomniane protokoły posiedzeń i wystąpienia merytoryczne organów partyjnych i sowieckich. Artykuły prasowe, inspirowane listy wieśniaków (kołchoźników, uczniów) do władz (licznie cytowane w tekście głównym) można by pominąć.

⁴ Autorowi recenzji znana jest (nieopublikowana) rozprawa doktorska Anny Bubko pt. *Prasa polskojęzyczna na terenie sowieckiej Białorusi od roku 1919 do połowy lat 30-tych XX wieku* (Wrocław 2010) zawierająca analizę treści z punktu widzenia ideologizacji sowietyzacyjnej polskiej mniejszości w ówczesnej BSR. Opracowanie naukowe tej prasy w kontekście rozmieszczenia pol-sowietów, polityki narodowościowo-ideologicznej, w tym form tych działań, to kolejny wskazujący tutaj niezwykle istotny postulat badawczy.